

Tanec na sopce

Vzpomínky manželky Sergeje Mironova, vysoce postaveného čekisty a diplomata, zapsané její přítelkyní Mirou Jakovenkovou, kolísají mezi autobiografií a románem. Specifická, apolitická strategie ženskosti umožnila Mironovové dostat se mezi režimní smetánku a stejně tak dobře přežít v karagandském gulagu.

NINA HRÍDELOVÁ

Kniha *Agnessa – Zpověď ženy stalinského čekisty* (2019; česky vyjde na začátku letošního roku) je zaznamenaným vyprávěním ženy Sergeje Mironova, vysoce postaveného představitele Čeky, NKVD a posléze diplomata. Stárnoucí Agnessa se v něm vrací k životnímu období plnému večírků v sídlech stalinské smetánky, která si ve třicátých letech bez skrupulí užívala přepychu během hladomorů a represí. Zejména je ale svědectvím o životě a smrti milovaného člověka, který byl – shodou okolností – vrahem ve Stalinově mašinerii.

Podobná svědectví se v Rusku potkávají s rozporuplným přijetím, zejména když – jako Agnessino svědectví – obsahují popisy zločinů čekistů mimo vlastní Rusko, v tomto případě na Ukrajině, v Kazachstánu nebo v Mongolsku, kde všude Mironov působil. První vydání knihy z roku 1997 bylo prakticky samizdatové, a přestože od té doby kniha vyšla i v angličtině nebo v polštině, na novou, rozšířenou verzi si ruští čtenáři museli počkat až do předloňského roku. I kolem nového vydání panuje ticho, vzhledem k významu textu vysvětlitelné pouze tím, že práva ke knize vlastní organizace Memorial, která mapuje osudy sovětských a ruských politických vězňů. Organizaci hrozí likvidace v souvislosti s novými zákony o „zahraničních agentech“ a její člen Jurij Dmitrijevič, předseda pobočky organizace v Karélii, byl nedávno odsouzen na třináct let za sexuální delikt ve vykonstruovaném soudním procesu.

Téměř nepřerušovaný monolog zpovídající se Agnessy je zprostředkován její přítelkyní Mirou Jakovenkovou, spisovatelkou s radikálně odlišným osudem. Jakovenková pocházela z rodiny ukrajinské inteligence a vystudovala na univerzitě fyziku. Od roku 1988 pracovala právě pro Memorial a věnovala se stalinskému období. V šedesátých letech se setkala s Agnessou a zůstaly si blízké až do Agnessiny smrti v roce 1982. Próza, která ze setkání dvou velmi rozdílných žen vznikla, je proměnlivá a obtížně zařaditelná do běžných škatulek. Místy se čte jako autobiografie, místy se do ní čtenář ponoří jako do rozvětveného románu. Způsob, jakým Jakovenková svědectví Mironovové zaznamenala, nám může připomenout, proč má cenu číst i paměti odhalující život katů.

Čekista Sergej Mironov, životní láska Mironovové, udělal velkou kariéru. Chudý Žid z Kyjeva se přihlásil do Rudé armády, díky svým úspěchům v občanské válce se dostal na vysoké posty v NKVD a nakonec do vrcholné diplomacie, odkud ho smetla a na popraviště poslala vlna zatýkání spolupracovníků Michaila Frinovského (náměstka ministra vnitra Nikolaje Ježova). Po podobných vysokých činitelích nezůstalo mnoho pamětí ani deníků, leda vyšetřovací spisy; nebyli to většinou velcí literáři. Z vyprávění Mironovové, která měla obdivuhodnou paměť, si čtenář udělá velmi přesný obrázek o vztazích mezi vrcholnými představiteli režimu i jejich osobních názorech, které si sdělovali jen za zavřenými dveřmi. Agnessa detailně tlumočí setkání, rozhovory, podrobnosti o všedním životě i honosných lázeňských vilách, kde se čekisté rekreovali během období totální devastace země. *Savoir vivre* těchto zločinců s hodností místy bere dech.

Jak s odstupem víme, tančili tehdy na sopce. Agnessa popisuje narůstající hrůzu, život v úzkosti a konečně i pád, Mironovovo zatčení a léta, která později strávila v pracovním táboře v Karagandě. Knihy o režimních zločincích se někdy čtou proto, aby se nahlédlo do jejich psychologie – aby se hluboko v jejich minulosti našlo cosi extrémního, co z nich dělá zrůdy, co je vylučuje z lidské společnosti. Občas jsou takové texty čtené až s jistým sadismem – s potěšením z potrestání

a ponížení bývalého kata nebo s nadějí, že si bude sám patřičně sypat popel na hlavu. Agnessa nejspíš čtenáře, který k četbě přistoupí s podobným očekáváním, uspokojí jen částečně. Je totiž specifickým druhem anti-hrdinky, která jednoduché memoárové čtení komplikuje.

Žena – bytost apolitická

Mironovová vyrůstala na Kavkaze za občanské války. V jejím rodném Majkopu se během dvacátých let několikrát vystřídali rudí a bílí a s nimi různé druhy teroru a perzekuce („Rudí stříleli, bílí věšeli.“). Od útlého dětství kolem sebe vidí krajní násilí, boj o moc; perverzní řád nekonečného krvavého karnevalu. Extremita je pro ni každodenností. Je tak nějak přirozené, že i všichni muži, se kterými má v životě co do činění, jsou takového dění součástí. Strany a barvy Agnessa neprožívá.

Její apolitičnost lze obalit do figury jisté ženskosti, kterou Mironovová celý život pěstuje a uctívá. Sice opakovaně prohlašuje, že žena se má muži ve všem rovnat, využít naplno svůj potenciál, ale za jejími emancipačními větami se skrývá zejména touha oslňovat, být milována, dobře se vdát (hlavně se dobře vdát!). To, že nad prací svého manžela ve třicátých letech přivírala obě oči, vysvětluje tím, že jí do této sféry vůbec nevstoupil, že na ní miloval právě a zejména její ženskost a bezstarostnost. Vůbec se netajila svým nezájmem o ideologii a vůdce, projevovala vůči nim dokonce jisté pohrdání, v té době téměř nebezpečné. Zato se plně věnovala bohatým róbám a svému vzhledu. „Hezky se učešeš, a mně se to líbí...“ chválí ji Mironov. Znavený čekista se po dni plném zatýkání potřebuje večer doma trochu uvolnit.

V Agnessině ženskosti se často ozývá exponovaná tělesnost: své tělo neustále prožívá, je pro ni *idée fixe*; v mládí je příliš neforemné, kritizované rodinou, později se stává její zbraní proti mužům i nástrojem formování sebe samé; neustále se kvůli své postavě kontroluje. Během let v lágru se pak ze šlechtěného těla paničky kontrastně stává ponížované tělo oběti; vyhublé, povislé, nekontrolovatelné – oklešťované o důstojnost. I v gulagu ale pokračuje v rozmařile působící snaze zachovat si něco z bývalého vzhledu (natáčí si vlasy na natáčky, přešívá šaty, zásadně nenosí vězeňské oblečení – téhle péči musela věnovat mnoho sil). Podobné pokusy o udržení důstojnosti v prostředí káznice skrze fyzický vzhled popisuje mnoho trestankyň, například Jevgenija Ginzburgová nebo Dagmar Šimková.

Podobně se jeví Agnessina snaha za každou cenu se vyvarovat vulgaritě, která ji ve vězeňské společnosti „politickými“ odlišuje od kriminálních. Mironovová v ní jde do takových extrémů, že během vyprávění i po letech odmítá být jen opakovat vulgarismy strážných a hlídačů v táboře. Popisuje klidně, jak se během hladomoru v Kazachstánu s Mironovem vozili ve vlaku plném jídla přes vesnice, kde se lidé živili masem mrtvých. Ani za nic ale neřekne jedinou nadávku. Jsou pro ni příliš spojené s ubohostí a zločinností. Když říká, že si mezi kriminálníky připadala kvůli jejich slovníku jako „po krk ve zvracích“, je to vlastně jeden z mála morálních soudů, který za celé vyprávění vynáší.

Agnessin etický postoj by se dal popsat jako oportunistický. Život dává, ona bere. Až po letech v gulagu se v ní ozývá jistá angažovanost, projevující se ponejvíc v podobě agresivní nevráživosti vůči Stalinovi. Nelze o ní říci, že by byla vědomě podlá, má v sobě naopak přímočarost, díky které je čtenář místy nutně okouzlen. Obzvláště při popisech života s Mironovem to může vyvolávat etické dilema: Jak se dívat na samotnou Agnessu? Jak posuzovat svědectví založené na podobných hodnotách?

Rozbitý morální kompas

Škála ženskosti, na které Agnessa tak lpí, pro hrdinku představuje de facto jedinou verzi normality, kterou ve svém dětství a mládí poznala. Je to žebříček plný stereotypů, všednosti, ale pro ni má ten nejpozitivnější možný význam – ženskost je pevným ostrůvkem ve světě, který se potácí, ve kterém mužský element představuje chaos („muži jsou prostě takoví: pořád musí bojovat, zabíjet, ničit a pak se tím ještě chlubit“). Agnessa ve své představě muže převyšuje, má je v moci, vládne jim svou koketerií. Ženství jí umožňuje postarat se o sebe a svou rodinu v každé situaci.

Mironovová je odolná proti úzkosti, ve které žijí ostatní rodiny čekistů, když začne zatýkání v jejich vlastních řadách a Mironovovi spolupracovníci jeden po druhém míří na popraviště. Dívá se stranou a doufá v nejlepší. Její odhodlání přežít za každou cenu jí skutečně pomůže v situacích ohrožujících holý život, jako při táborové eskortě přes váleční bičovanou step. Vyžaduje to od ní ale bezohlednost, schopnost myslet v první řadě na sebe. Historička Anna Hájková zmiňuje, že oběti nacistických táborů musely projevit krajní pragmatismus, aby přežily, o čemž se zpětně velmi obtížně mluví. Obětí bývá v narativu čistě nevinná, zatímco kat je cele záporný. Mironovová je přitom laxní v obou polohách, nesnaží se napasovat do jasné linie příběhu dobra a zla. Nepovažuje se za krutou ani spravedlivou, protože to pro ni nejsou podstatné kategorie; za své chování se nijak nestydí, protože jí není vlastní lpět na svých intelektuálních nebo morálních kvalitách.

Irina Ščerbakovová, výzkumnice období stalinských represí, která o knize napsala podrobnou studii a vytvořila poznámkový aparát nového vydání, tvrdí, že způsob, jakým Agnessa zdůrazňuje svou apolitičnost a naprostou nevědomost ohledně pracovních povinností svého muže, je jasná póza, že zkrátka musela žít s vypnutým svědomím. Usuzuje tak proto, že její vyprávění v žádném případě není „jenom o šatech“ a že Agnessino svědectví představuje z historiografického hlediska zásadní materiál; například americký historik Yuri Slezkine [Jurij Sljockin – viz s. 6] z něj čerpá rozsáhlé pasáže ve své knize *The House of Government* (Vládní dům, 2017), opusu o sovětské komunistické špičce.

Takové hodnocení se ale dobře číní s odstupem, s celistvým obrazem doby, příčin a následků před očima. K pocitu, že muselo být dobovým aktérům všechno jasné, dochází u čtenáře často, jde ale většinou o interpretační klam. Ex post je snazší vnímat dobové zlo jako evidentní. Vyžadovat podobně bystré hodnocení a přesný morální kompas od přímých účastníků je ale problematické.

V eseji *Rámce války* (2009, česky 2013) mluví Judith Butlerová o tom, že morálka je svého druhu instrumentem sebezáchovy. Na život druhého bereme ohledy jen potud, pokud si uvědomujeme, že jeho případná destrukce odráží blížící se destrukci nás samých. Když se identifikujeme s obětmi, připomíná nám to, že se jimi můžeme sami brzy stát; abychom sami přežili, musíme druhého chránit. Podle Butlerové není morálka výsostně lidským promyšleným systémem, duševním úsilím, nýbrž základním, živočišným pudem sebezáchovy. Pokud necítíme vinu za smrt druhého, necítíme ani strach o život vlastní. Když tuto představu aplikujeme, hrdinka-Agnessa na sebezáchovu dbá až ve chvíli vlastního pádu, první náznaky etického postoje se v ní probouzejí až v konfrontaci s prostředím gulagu.

Agnessa zkrátka neměla po většinu života hrdinské priority, nebyla v tomto ohledu kladná, alespoň ne před zkušeností s gulagem. Ale je to právě její morální relativismus, díky kterému zapsané svědectví vykazuje jen velmi malé známky autocenzury.

(Anti)hrdinská ženskost Agnessy Mironovové

Největším zásahem do vypravěččina narativu se tak může zdát editace Iriny Ščerbakovové, která po smrti Jakovenkové text knihy podrobně prošla a v roce 2019 jej upravený vydala. Poznámky pod čarou mají kromě informační funkce ještě vedlejší efekt, interpretační posun prvotního textu. Když Ščerbakovová v poznámkovém aparátu dekoduje změt jmen a funkcí, povýšení, zatčení a úmrtí, rámuje tím Agnessin příběh dobovým kontextem. Z něho čtenář po chvíli zjistí, že téměř veškeré známosti Agnessy a Mironova

přístup k žánru může nést, vysvětluje, že i paratext může posouvat vyznění samotného svědectví. Je snadné spolu se Ščerbakovovou podzřít hrdinku, že svůj příběh manipuluje. Ve třicátých letech ale byla společenská atmosféra v Sovětském svazu prosycená megalomanskými mýty režimu a bylo obtížné se zorientovat v neustálých změnách ideologických linií. Je čtenářsky nesmírně zajímavé sledovat, jak se vlivem kontextu příběh proměňuje. Ještě v šedesátých letech, v čase vyprávění, nebyly stalinské archivy přístupné (a částečně nejsou

nebo se dočkat účasti. Svědčí hlavně o svém vztahu k manželovi, o Mironovovi, konkrétním milovaném člověku, který pro ni byl důležitější než hladomor, válka a vraždění, který byl středem jejího zájmu a života.

Agnessa svědčí o svém truchlení, protože svého muže hluboce milovala a on zemřel, zemřel nedůstojně, ve sklepení v moskevském Lefortovu, a Agnessa ho z lásky ospravedlňuje, přestože byl z pohledu zvnějšku vrahem. Její návraty ke vzpomínkám na něj, sny, které ji pronásledují, obsedantní otevírá

druhu floskule, která se od žánru očekává; hrdinka se snaží zkrátka vyrovnat s realitou smrti blízkého.

Pozice Jakovenkové je přitom složitá: hned v autorské předmluvě přiznává, že Agnesse neřekla o tom, že její příběh zapisuje. Znamenávala ho doma po paměti, poté, co se vracela z návštěv. Nechtěla používat blok ani diktafon, bála se, že by tím Agnessu nutila k autocenzuře, ke korekcím svého osudu. Mironovová se dost možná nikdy nedozvěděla, že její slova byla zapsána; knižně vyšla až po její smrti.

Určitá „nedobrovolnost“ uzmutého svědectví dělá z Mironovové oběť, nikoli v obsahu vyprávění nebo ve vyznění jejího příběhu, ale prostřednictvím orámování knihy, kvůli kterému se čtenář místy cítí tak trochu jako voyeur. Nahlíží Agnesse do soukromí, do kterého nebyl pozván. Jakovenková Agnessu svou knihou osvobozuje i poutá.

Svědectví Miry Jakovenkové

V této mezeře, v nevyjasněnosti vztahu mezi autorkou a vypravěčkou, se rozkládá plocha vlastního svědectví zapisovatelky textu Miry Jakovenkové, která je v knize zdánlivě téměř nepřítomná. Autorka text opatřila úvodním a závěrečným slovem a v toku Agnessiných vzpomínek ponechala sotva několik vět, kterými se na ni jako přítelkyně obrací, jinak plyne vyprávění monologicky.

Jakovenková strávila většinu svého života pátráním v sovětských archivech ve snaze zmapovat příběhy obětí gulagu a osudy vlastních příbuzných, které postihly stalinské represe. Svými zápisy svědčí skrze příběh Mironovových o vlastní rodině stíhané na Ukrajině, o tom, jak hodiny a hodiny čekala ve frontách u soudů a na úřadech, aby se dozvěděla aspoň něco, aby našla zprávu o zmizení lidí, které milovala. Byla přesvědčená, že oficiální cestou ničeho nedosáhne, a začala zpovídat neochotné svědky a navrátilce z gulagu. Při tom poznala Agnessu, ženu čekisty, a otevřela se před ní propast toužící vyprávět, co je na dně.

Mira Jakovenková svým citlivým autorským zpracováním svědčí o tom, že se z ní a Agnessy staly přítelkyně, o tom, že po desítky a stovky hodin poslouchala její příběhy „z druhé strany“, její pohádkové vyprávění o tanci na potápějící se lodi a o tom, že v ní vůči Agnesse nezůstala žádná hořkost, přestože lidé jako Mironov její rodinu zničili; spíš naopak, Agnessa ji fascinovala a z fascinace se stalo hluboké přátelství.

Podle Emmanuela Lévinase nenese skutečně etické svědectví nějaké poznání, nespovídá historicky. Je spíše nositelem jistého „odhalení o sobě“, odkrytí něčeho nepředatelného, samotného aktu prožívání a vzpomínání. Pro Agnessu Mironovovou a Miru Jakovenkovou spočívá toto odhalení ve svědectví o lásce.

Mira Jakovenková svou knihou truchlí po své rodině, a truchlí i po Agnesse, jak ji znala a milovala. Spojuje je právě toto truchlení, které osmyslňuje a překonává smrt milovaného člověka. Nečteme příběh morálního selhání a nápravy v trestném táboře, ale příběh tiché a výmluvné empatie.

Autorka je komparatistka.

Agnessa svého muže Sergeje Mironova z lásky ospravedlňuje, přestože byl z pohledu zvnějšku vrahem. Foto archiv Miry Jakovenkové

ze třicátých let byly do dvou či tří let popraveny, že z jejich přátel a spolupracovníků skoro nikdo nezůstal naživu do konce války.

Snaha uvést vyprávění z doby represí do adekvátního kontextu je jednoznačně hodná ocenění. Soudobá kritika často mluví o nutnosti pečlivé kontextualizace svědectví. Dvacáté století se potýkalo hned s několika diktaturami a literární reprezentace lidského utrpení naráží na nedostatečné možnosti vyjádření, na hranice řeči, která jako by zaostávala za prožitými traumaty. Z této nedostatečnosti klasických prostředků plyne i požadavek pečlivého opatřování dobových materiálů vysvětlivkami a historickými spojnicemi. Autoři jako Susan Sontagová nebo Michael Rothberg přímo říkají, že taková práce je nutná, aby se ze zobrazovaného násilí nestalo literární klišé, aby nedošlo k vyprázdnění obsahu následkem neustálé publikace nových a nových eticky tíživých materiálů. Etický šok totiž není trvalý a publikum se může začít nudit, požadovat ještě barevnější „zábavu“ a ještě silnější násilí.

Na druhou stranu se na novém vydání Agnessy ukazuje úskalí, které s sebou takový

ani dnes) a Mironovová opakovaně říká, že ani ve stáří, kdy se její perspektiva přece jen změnila, se nemůže dopátrat toho, co stojí ve vyšetřovacím spisu jejího muže. Že je odsouzena k tomu, aby až do konce pochybovala, zda byli účastníci katy, nebo sami oběťmi.

Truchlení po vrahoví

Svědectví je žánrem vyznačujícím se zvýšeným důrazem na etický postoj. Podání svědectví staví vypravěče do morálně exponované situace; vypovídá o bolesti své a bolesti druhých. Vyprávění může tvořit nutkavý narativ, plynoucí přes zábrany řeči, vypisování se z traumatické zkušenosti. Svědectvím se svědek pokouší zbavit traumatu, vymknout se ze své samoty a izolace a dosáhnout nějaké transformace, osvobodit se.

Po jakém osvobození touží „hrdinka“ Agnessa, které je etika zpočátku ukradená? Mira Jakovenková píše, že v době, kdy Agnessu poznala, její přítelkyně žila vyprávěním – byla jím posedlá. Prý měla chuť rvát se za svou pravdu i ve frontě na chleba. Středobodem jejího příběhu přitom není snaha ospravedlnit se

ni celoživotní bolesti, ji ukazují lidskou, ženskou v jiném smyslu. Vyznává svému muži a otci své dcery lásku i po letech v gulagu a po dalším odvdovění; mluví o chybění, o tom, jak manželka vidí v jeho synovi, který má stejné vlasy. V těchto pasážích je Agnessa nejsilnější a nejosobnější, právě zde se její minulosti skutečně dotýkáme. V poloze milující ženy se vyjevuje nutně sympatická, upřímná, otevřená, odvážná ve svém svědectví.

V jistém smyslu Agnessa rehabilituje Mironova, který ve skutečnosti samozřejmě nikdy rehabilitován být nemůže, svým citem, tím, že po něm truchlí. Je to mrazivé, obtížně uchopitelné truchlení po člověku, který má na rukou krev, ale jak říká Judith Butlerová, právě v truchlení druhých se náš život vyjevuje jako uznatelný, jako osmyslněný, bez ohledu na tíživost našich činů.

Těto ženskosti tklivého, emocionálního svědectví dává Mira Jakovenková svým zápisem dostatečný prostor. Umožňuje Agnesse mluvit bez osočování, nechává její monolog plynout. Že se Agnessa nestydí, nebičuje se, nespěje si popel na hlavu? Jistěže ne, lítost je svého